

OS TABOLEIROS DE XOGO DO CASTELO DO MONTE LOBEIRA

Por: Fernando Javier Costas Goberna
Instituto de Estudios Vigueses

...el monte Lobeira un maravilloso caos de gigantescos monolitos erguidos por un capricho de la Naturaleza, allí, dónde la razón humana cautivada por la belleza incomparable de los panoramas que la rodean, de un lado la espléndida Ría de Arosa y del otro el encantador Valle del Salnés, queda sorprendida sin encontrar palabras que acierten a elogiar la grandeza de aquel prodigio...

alcance da construción alí existente neses tempos, das súas tres torres, do seu edificio de dúas plantas abovedado e ameado ou da súa muralla non queda nada. Pero o que sí quedan son 4 deseños nas rochas do cumio que nos falan do xeito de pasar o tempo por gardas e persoal que se moveu alí na vida do castelo. Trátase de catro taboleiros de xogo que recoñecemos pertencentes aos xogos chamados *alquerque*, gravados nas

pedras en diferentes lugares. *Alquerque* é o termo que o rei Alfonso X "El Sabio" mantivo sen traducir do árabe, no seu libro dos xogos do ano 1283, e que corresponde a palabra árabe el -*quirkat*. Como *alquerque* coñécese tamén xenericamente unha familia de xogos de gran número de variantes.

I.- OS TABOLEIROS DE ALQUERQUE DE IX DO MONTE LOBEIRA

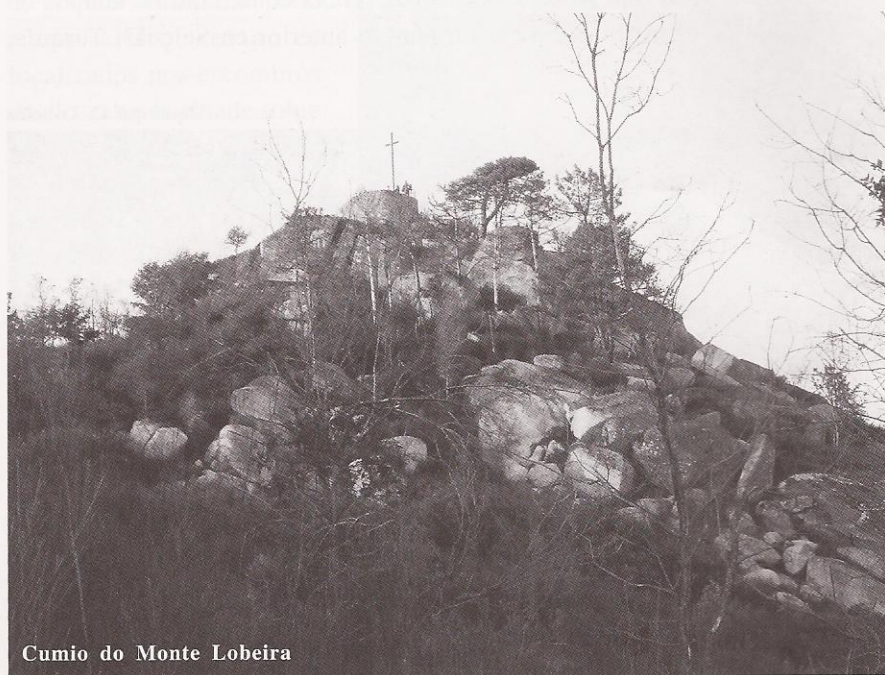
I.1. O muíño ou alquerque de IX.O

Taboleiro.- Xógase sobre un taboleiro definido por tres cadrados ou rectángulos inscritos un dentro doutro de menor a maior e cos centros dos seus lados unidos no seu deseño máis simple. Este deseño pódese complicar coa unión tamén dos vértices, e con covaña no centro que pode ou non estar unida cos trazos dos vértices e do centro dos lados. Para xogar usábanse 18 pezas (nove por cada xogador); para situarnos podemos falar de nove brancas

e nove negras coas que os dous xogadores intentaban facer fila de tres (muíño), é dicir colocar tres en fila. Este xogo é coñecido en Alemaña como "*mühle*", en Italia como "*filetto*", en Portugal como "*moinho*", en Francia comezouse chamando *mérelle* e modernamente coñécese como *jeu du moulin*, e nos países saxóns como "*nine men's morris*".

Do taboleiro mais sinxelo definido por tres cadrados ou rectángulos inscritos un dentro doutro de menor a maior e cos centros dos seus lados unidos temos dous exemplares:

- Deseño 1: 35 x 35 cm cadrado exterior; 25 x 25 cm cadrado intermedio; 20 x 20 cm cadrado interior.
- Deseño 2: 30 x 30 cm cadrado exterior; 20 x 20 cm cadrado intermedio; 12 x 12 cm cadrado interior.

Cumio do Monte Lobeira

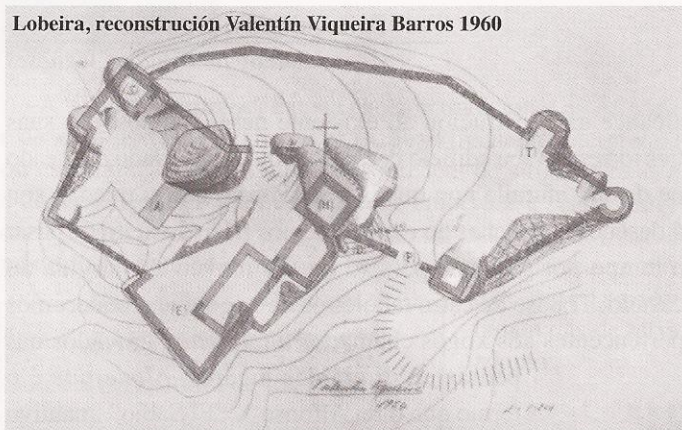
Así describe Ramón Viqueira Barrio o extraordinario Monte Lobeira en András no concello de Vilanova de Arousa nos límites con Vilagarcía, un lugar que recibe un bo número de visitantes atraídos pola extraordinaria paisaxe que se divisa desde a súa altura rochosa, e que xustifica calquera achegamento ata o seu cumio, pero do que poucos saben¹ da súa importancia arqueolóxica e dos avatares vividos no Medievo galaico na fortaleza que alí existiu, durante o reinado da filla do Rei Alfonso VI, Doña Urraca². Hoxe resulta difícil recoñecer o

¹ A ausencia de paneis informativos sobre as particularidades histórico-arqueolóxicas do lugar resulta inexplicable. Tamén é inexplicable o abandono que deixa ver os restos dos árbores queimados...

² Recomendamos a lectura de: El Castrum Lupariae, Folleto Histórico de la Byrxa o Torre de Lobeira en el Valle del Salnés. Valentín Viqueira Barrio. Pontevedra, 1960.

Un terceiro deseño presenta unha diferenza cos anteriores, tendo ademais dos centros dos lados unidos, tamén ten unidos os vértices dos tres cadrados.

Lobeira, reconstrución Valentín Viqueira Barros 1960

- Deseño 3: 47 x 35 cm cadrado exterior; 37 x 35 cm cadrado intermedio; 30 x 20 cm cadrado interior³.

I.II. O Xogo.- Escollíase primeiro quen usaba as brancas e quen as negras. Despois lanzando uns dados ou unha moeda, dirimíase quen era o primeiro en comezar o xogo. Unha vez resolto este problema, o que comezaba colocaba unha das súas pezas sobre un dos puntos de intersección das liñas. Despois o segundo xogador colocaba a súa peza e así íanse alternando. Evidentemente cada un dos dous adversarios tratará de impedirlle ao outro que logre colocar tres en fila que; é o que se chama facer “muíño” e ao mesmo tempo intentar facelo, e cada vez que un dos dous o logra, captura e pon fóra unha das pezas do adversario.

Sempre será unha peza que non formase parte dun “muíño” xa feito. Unha vez colocadas todas as pezas, e eliminadas todas as do adversario que eran posibles de “comer”, podíase mover sobre un punto libre adxacente e buscando de facer aínda “muíño”, e de ter un pouco de fortuna e habilidade podíase conseguir “dobre muíño”, é dicir, crear dous “muíños” que terían en común unha peza na mesma intersección. Cando o que vai perdendo só ten tres pezas concédeselle a facultade de poder saltar e ocupar calquera posición que estivera libre, pero cando perdera unha destas tres pezas, a partida dábase por finalizada.

I.III. Os taboleiros de alquerque de IX do mundo romano e do Medioevo.- Este tipo de xogo ten os seus antecedentes na

época romana na que se chegou a xogar sobre un taboleiro similar que chegou ata os nosos días. Segundo algúns autores o exemplo máis claro é o dun exemplar da *Basílica Julia* de Roma gravado nunha lousa do seu pavimento, mentres outro taboleiro de época romana atópase gravado sobre un tixelo hoxe conservado no Romische-Germanisches Museum de Colonia en Alemaña, igual que o coñecido de *Conímbriga*⁴ en Portugal. Alquerque de IX procedentes de época romana poden ser os gravados na *Torre Antonia* de Xerusalén e no teatro romano de *Bosra*⁵ en Siria ó lado dun taboleiro de covañas. De Bosra son coñecidos outros nas inmediacións da Mezquita de Omar, ou en muros da zona das basílicas cristiás. Así mesmo de orixe romana interprétase como tal unha figura na ágora romana de Atenas e unha figura nas ruínas da basílica de San Xoán Evanxelista, igrexa construída en tempos de Xustiniano sobre un templo anterior en Selçuk⁶, Turquía.

Alquerque IX Lobeira

Da península Ibérica de orixe romana son coñecidas tamén as *tabulae* sobre tixelos, da antiga *Munigua* en *Mulva*⁷, Vilanueva del Río e Minas, Sevilla, algunha delas expostas no museo Arqueolóxico de Sevilla. Como tardo-romano tamén

³ Costas Goberna, F.J e Fernandez Pintos, X. : Diseños cuadrangulares a modo de tableros de juegos en los petroglifos del NW de la Península Ibérica. Pontevedra Arqueológica II. Pontevedra. 1987.pp: 127-144

⁴ Conímbriga. Condeixa a Nova. Portugal. Con vestixios do século IX a.C, nos séculos I-II da nosa era pasa ser denominada *Flavia Conímbriga*. Na metade do século V e atacada polos suevos e despois será tomada polos visigodos. A finais do século VI o bispo de Conímbriga trasládase a Coímbra. Taboleiros en dous ladrillos, un xedrezados e outro de *alquerque* de IX.

⁵ Aínda que en Bosra temos que ter en conta tamén a ocupación e uso do teatro como fortaleza polos árabes na época das cruzadas.

⁶ Selçuk.Turquía. No século VI cando o emperador Justiniano visita Efeso para elixir o emprazamento para a igrexa de San Xoán Evanxelista faino xa sobre a elevación de Ayasuluk. Taboleiros de *alquerque* de IX e circulares.

poderíamos interpretar un taboleiro existente nun arquitrabe no museo romano de *Mérida*. Atribuído ao século VI temos un exemplar dunha imposta visigótica actualmente no museo de Badaxoz que procede da alcazaba da dita cidade. Un amplo número de taboleiros de *alquerque* de IX atópanse repartidos por toda a península Ibérica. Como exemplos contrastados podemos citar os que aparecen en bloques de pedra reutilizados nun muro de *Talamanca do Jarama* en Madrid e nas ruínas da cidade de *Vascos* dos séculos IX-XI no termo de Navalmorelejo en Toledo onde se atoparon seis taboleiros de *alquerque* de IX, un deles sobre unha lousa de granito situado nun patio e os cinco restantes localizados nos escombros da alcazaba da cidade sobre soporte de tixolo e lousa. Segundo os autores do descubrimento son semellantes aos depositados no museo da *Alhambra* de Granada e no museo de Mértola en Portugal.

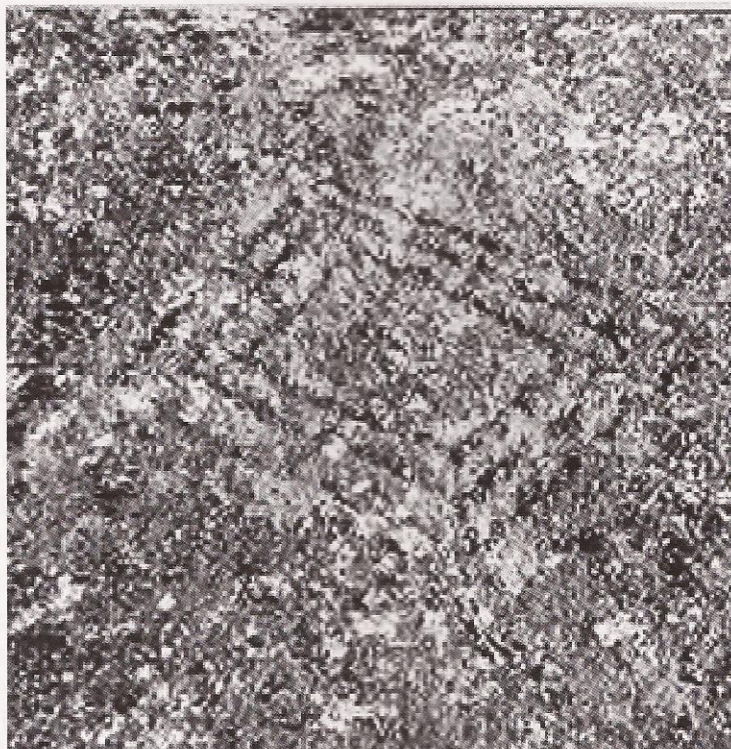
Outros taboleiros da época do medievo atopámoslos distribuídos pola xeografía da península Ibérica como no atrio da igrexa románica do século XII, de San Miguel de *Fuentidueña* na provincia de Segovia, no que se aprecian catro deles. Tamén na mesma provincia atópase outro no adro dunha igrexa de Santiuste de *Pedraza*. Outro exemplo témolo na igrexa da Encarnación de Valencia de Alcántara comezada a construír no século XV, nas inmediacións da porta da sancristía nun dos chantos que salva o desnivel cara ao presbiterio.

Tamén coñecemos un exemplar nas inmediacións do castelo de Trujillo nunha rocha que serve de base a un muro ao lado da casa de Pizarro. No Museo Provincial de Zamora, na entrada amósase unha lauda sepulcral que presenta un taboleiro de *alquerque* de IX xunto a outro de XII. En Teruel coñecemos un exemplar do lugar coñecido como Peña de la Cruz, relación

que podería ser ampliada dado os numerosos exemplos repartidos pola península Ibérica. Tamén os atopamos nas illas Canarias, se ben estaría por determinar si se trata de xogos traídos dende o norte de África ou polos españois durante a conquista das illas en tempos posteriores, ou atopámonos con referentes dos dous casos, xogos coñecidos con anterioridade á chegada dos españois que se potencian despois.

A presenza de taboleiros deste tipo apunta cara a unha

Alquerque IX Lobeira

ampla difusión deste xogo, tal como parecen confirmalo diferentes testemuños coñecidos. Como proba baste citar que só en Europa, a institución francesa GERSAR (Groupe de Recherches et de Sauvegarde de l'Art Rupestre) tiña rexistradas a finais de 1996 máis dun milleiro destas figuras, distribuídas polos distintos países do continente europeo, con figuras documentadas en: Albania, Alemaña, Austria, Bélxica, Dinamarca, España, Francia, Gran Bretaña, Grecia, Hungría, Irlanda, Italia, Noruega, Portugal, Suecia, Suíza, ex Checoslovaquia, ex URSS e na ex Iugoslavia. Documentábanse 356 en

Francia: 7 galo-romanas; 99 en grutas, 53 en superficies ao aire libre, 103 en construcións medievais civís e 91 en construcións medievais de carácter relixioso, repartidos sobre todo pola zona do Bassin Parisien, coñecéndose tamén noutras rexións como Normandía, no Rousillon, nos Pirineos, no val das Marabillas, Vosgos, ou Maurienne. En Italia coñécese a súa existencia en Valcamónica, Valchiusela, e tamén no val Germanasca no Piamonte e en Brenzone (A Paoa). En Austria a sociedade ANISA a finais de 1995 tiña rexistrados 33 taboleiros na zona leste dos Alpes cunha datación para os máis antigos na alta Idade Media, os máis deles realizados a fin do Medievo.

I.IV. Taboleiros de alquerque de IX en Galicia. En Galicia atribúese procedencia de época romana a un exemplar sobre un bloque reutilizado nunha parede da ermida de *Santa María de Petín*, no Barco de Valdeorras en Ourense, que presenta a particularidade de ter remarcados os puntos de interseccións sobre os que se colocarían as fichas con pequenas covañas.

⁷ Mulvas, Villanueva del Río y Minas. Sevilla. O seu período máis próspero dáse no século II da nosa era chegando a súa decadencia no século IV. Sobre ladrillo taboleiro de *alquerque* de XII e *alquerque* de IX.

Exemplar de interese é o conservado no Museo de Lugo; trátase dun epigrama gravado sobre unha pequena lousa de lousa fragmentada duns 47 x 32 cm. aproximadamente e de basta execución procedente do *Castro de Penadominga*⁸ en Quiroga, Lugo, no que se supón que existiu un castelo e onde tamén se documenta a través dos materiais coñecidos un xacemento tardorromano.

No Noroeste da península Ibérica en superficies ao aire libre, do deseño máis simple consistente en tres cadrados concéntricos e os centros dos lados unidos mediante liñas perpendiculares, ademais dos dous exemplares do *Monte Lobeira*⁹, temos os exemplos do *Monte do Castro* do barrio de Xián na parroquia de Vincios en Gondomar, Pontevedra, un exemplar en Bico do *Castelo Grande* en Noia, Coruña, outro na *Cerradiña* na parroquia de Mougás en Oia, Pontevedra, e un exemplar localizado en Baiona, Pontevedra. Na marxe portuguesa do río Miño temos dous exemplares nas inmediacións do Mosteiro de *San Fiz de Freitas*¹⁰.

Coñécese tamén outro gravado deste tipo nunha superficie preto da ponte da parroquia de *Faramontaos* no municipio de Carballeda de Avia (Ourense). Este deseño tamén aparece cunha covaña no centro da figura, tal como mostran as representacións coñecidas de *Castelo da Raiña Loba* en Brancos, Ourense, *A Portela* en Oia, Pontevedra, e dúas figuras de *Tombo dos Visos* en Donón, Cangas de Morrazo, Pontevedra, onde podemos observar como unha de súas figuras presenta maior complexidade. A particularidade está en que os trazos que unen os centros dos lados se prolongan ao exterior finalizando en catro pequenos rectángulos co interior cruzado. Finalmente este taboleiro

Lobeira Alquerque de XII

aínda podería ter a particularidade de presentar unidos os vértices dos tres cadrados concéntricos que o configuran, modelo presente tamén no *Monte Lobeira*, e nun exemplar do *Castro de Xián* en Vincios, Gondomar, Pontevedra.

Este tipo de taboleiro na súa forma máis simple, é dicir, a figura definida por tres cadrados concéntricos cos centros dos seus lados unidos por trazos rectos, témolo documentado en construcións de carácter relixioso coma na igrexa románica de *Gomariz* en Leiro, Ourense, sobre unha bancada do exterior; nunha bancada do interior da catedral de Ourense e no interior da catedral de Tui en Pontevedra, con outro exemplar no claustro nunha bancada da sala capitular románica. Tamén se

atopa este modelo nun perpiaño da fábrica do muro do museo Arqueolóxico de Ourense que dá a rúa Hernán Cortés; e con covaña no centro témolo na figura da ermida de Nosa. Sra. Da Renda en Combarro en Poio, Pontevedra; Tamén nun sillar da parroquia do Divino Salvador de Poio as dúas na provincia de Pontevedra. Existe tamén referencia doutra figura no muro exterior da igrexa de Touza en Taboadela, Ourense.

II.- O TABOLEIRO DE ALQUERQUE DE XII DO

MONTE LOBEIRA

II.I. O Taboleiro.- Trátase dunha figura definida por un cuadrangular que presenta o seu interior dividido en trinta e dúas casas triangulares consecuencia das liñas paralelas aos lados e as diagonais que se cortan perpendicularmente. Como *alquerque* de XII e chamado por Alfonso X (O Sabio). Coñécese en algúns lugares como dama de doce. De este deseño temos un exemplar no cumio do *monte Lobeira* que presenta unhas medidas de 66 x 37 cm¹¹.

II.II. O Xogo.- Xógase coa participación de dous xogadores con doce fichas (brancas e negras) de man para cada un. A súa mecánica é moi similar á do xogo de damas. A partida comeza situando as doce fichas de man nas interseccións

⁸ Castro de Penadominga, Lugo. Un taboleiro de pizarra no Museo Provincial de Lugo.

⁹ Trátase da fortaleza coñecida con nome de Castro Lupario nos documentos do século XII.

¹⁰ Deste antigo mosteiro aínda queda en bo estado a muralla que protexe seu acceso, e a súa igrexa de corte románico na que no exterior da súa porta Sur aínda son apreciables restos de taboleiros. Os taboleiros máis claros aparecen na ladeira Norte do outeiro ao Noroeste da igrexa e que conserva aínda as ruínas dunha capela no seu cumio.

¹¹ Costas Goberna, FJ e Fernandez Pintos, X. : Diseños cuadrangulares a modo de tableros de juegos en los petroglifos del NW de la Península Ibérica. Pontevedra Arqueológica II. Pontevedra. 1987.pp: 127-144

AGRADECEMENTO Á:

XUNTA DE GALICIA

SOCIEDADE ANÓNIMA DE XESTIÓN
DO PLAN XACOBEO

correspondentes a cada xogador. Sorteando quen inicia o xogo, o primeiro despraza unha das súas pezas ata unha intersección adxacente baleira, que no primeiro movemento non pode ser outra que o punto centro, único non ocupado por pezas dos dous xogadores. O xogo transcorre co desprazamento de fichas sobre as interseccións en calquera dirección, buscando comer as do contrario cando detrás dunha delas estea un espazo en branco. Se un non come a do adversario, este poderá retirala por esquecemento. Afonso X dicía que a vantaxe neste xogo non é do primeiro xogador senón do segundo, e que o primeiro que move perde sempre a primeira ficha. Gaña o primeiro que consegue capturar toda as pezas do outro. Algúns autores cren que este xogo está emparentado co *Dablot prejjesne* practicado orixinariamente polos sami (lapóns) do norte de Europa.

II.III. Taboleiros romanos e no Medioevo. Este deseño tamén ten a súa orixe na época romana. Localizouse nalgún tixelo da antiga *Munigua* a *Mulva* actual en Villanueva del Río e das Minas en Sevilla. Un deseño deste tipo en época máis tardía atopouse nas ruínas da cidade de *Vascos* en Navalmoralejo, Toledo, sobre un ladrillo. Tamén noutras áreas da península localízase este deseño. Así temos un exemplar no adro da igrexa románica de S. Miguel de *Fuentidueña* do século XII na provincia de Segovia aínda que o seu tamaño reducido e a súa posición en vertical non parece de utilidade para o xogo, formula a cuestión da presentación dos diagramas relacionada con significados de carácter simbólico. Pero onde si documentamos varios exemplares de claro carácter lúdico é no claustro do século XIII pertencente á colexiata de Nossa Sra. Da Oliveira en Guimaraes, Portugal, que actualmente forma parte do museo Aberto Sampaio da fermosa cidade portuguesa. No Museo Provincial de Zamora, na entrada amósase unha lauda sepulcral que presenta un taboleiro de *alquerque* de XII xunto a outro de IX.

Estas figuras do diagrama de *alquerque* de doce que así tamén é coñecido o xogo, aparecen reflectidas como sucede coas de alquerque de nove no *Libro dos Xogos* do monarca Alfonso X O Sabio, onde se poden apreciar a dous nobres xogando e dous gardas en actitude vixiante. Parece ter un gran apoxeo nas cortes europeas contra o século XIV. Cos españois chega o xogo a América e así podemos documentar a súa continuidade grazas a que temos representacións manuscritas e impresas como na Crónica de Pomar de Ayala

do século XVI onde nunha lámina pode verse o inca Atahualpa e o seu carcereiro xogando nun taboleiro destas características. Tamén temos testemuño da súa presenza en terras americanas na área de Cuzco (Perú) onde aparecen dous taboleiros de *alquerque* de XII na escada de acceso o adro da igrexa de Chinchero.

II.IV. Taboleiros de alquerque de XII en Galicia. Ata esta data, ao aire libre no noroeste da península ibérica coñecemos un deseño xa citado do *Monte Lobeira* en Vilanova de Arousa, e na marxe portuguesa do río Miño nas inmediacións do mosteiro de San Fiz de Freitas tamén en localización similar¹². Documentamos a súa presenza tamén en edificios de carácter relixioso como na “bancada dos xogos” do interior da catedral de Ourense con dous exemplares, e na catedral de Tui en Pontevedra onde localizamos un con claridade. Outro exemplar atopámolo na igrexa do século XIII de Santa Mª de Ferreira de Pallares en Guntín, Lugo. En edificio civil de carácter románico, temos cando menos un exemplar no interior da “*domus*” de Bragança no Nordeste portugués.

Ata aquí unha aproximación aos taboleiros de xogo do Monte Lobeira que nos serviron de escusa para achegarnos aínda que sexa parcialmente a algo tan importante na vida das persoas como é o mundo dos xogos. Santa Mª de Oia. Novembro 2008.

Monte Lobeira cumio

¹² O outeiro ao Noroeste da igrexa no que temos varios taboleiros parece polas súas características que formou parte do sistema defensivo do mosteiro e aínda son apreciables aterrazamentos que reforzan esta hipótese.